

Erik Christensen:

Kritik af nyliberalismen

*i: Globale udfordringer - miljø, udvikling og sikkerhed
(red.) Uffe Geertsen. Mellemfolkeligt Samvirke. København 2001*

Kritik af nyliberalismen

Af Erik Christensen

To opfættelser strides i disse år. Den ene, at frihandel skaber vækst, som er forudsættningen for løsningen af udviklings- og miljøproblemerne samt de militære konflikter rundt omkring i verden. Den anden, at den ubrændte vækst netop er en af årsagerne til polarisering, miljønedslidning, fejludvikling og konflikt, bl. a. kamp om de knappe ressourcer.

copyright forfatteren

I det følgende gives en ideologikritisk analyse af den liberale frihandelside 1) som videnskabeligt paradigme, 2) som politisk ideologi, 3) som institutionel praksis.

I forlængelse heraf præsenteres en radikal økologisk ny-protektionistisk teori og strategi om beredygning udvikling som alternativ.

Institut for Økonomi, Politik og Forvaltning

Aalborg Universitet

Fibigersstræde 1

9220 Aalborg Ø

tf: 96358200

“Indtil for nylig var jordkloden en stor verden hvor menneskenes handlinger og deres virkninger var ordnet pænt og nydeligt inden for enkelte lande, inden for bestemte sektorer (energi, landbrug, handel) og inden for brede interesseområder (miljø, økonomi, sociale forhold). Disse afgrænsninger er begyndt at gå i opløsning. Dette gælder især de forskellige globale ”kriser” som har vakt offentlighedens opmærksomhed, især i de sidste tiår. Der er ikke tale om særskilte kriser: en miljøkrise, en udviklingskrise, en energikrise. Der er én og samme krise.” (Brundtland-kommissionen, 1991:16)

“Fattigdom er helt klart både en følge af og årsag til globale miljøproblemer.” (Brundtland-kommissionen, 1991:15)

*ISSN 1396-3511
2001:5
tryk: UNI.PRINT, Aalborg Universitet*

“Hele begrebet sikkerhed som man traditionelt opfatter det – udtrykt som politiske og militære trusler mod den nationale uafhængighed – må udvides til at omfatte de voksende virkninger af belastningen af miljøet – lokalt, nationalt, regionalt og globalt. Der er ingen militære løsninger på den ”milymæssige usikkerhed”.” (Brundtland-kommissionen, 1991:31)

Indledning

Det er en grundlæggende antagelse i denne antologi, at der er en sammenhæng (en ond cirkel) mellem miljønedbrydning, polarisering og skabelsen af konflikter, og at årsagerne til denne negative sammenhæng hovedsagelig skal søges i de dominerende økonomiske strukturer og kårer.

Hvad siger den dominerende nyliberale ideologi om forholdet mellem miljø, udvikling og sikkerhed? Efter ideologien skulle der eksistere en positiv cirkel, fordi den ser et frit marked som den væsentligste samfundsøkonomiske styringsmekanisme. Efter denne ideologi skaber markedet vækst igennem frihandel, der igen er forudsætningen for udvikling og løsning af bl.a. miljøproblemer og danner grundlag for skabelse af fred. Hvis der eksisterer miljø-, udviklingsproblemer og konflikter, skal man ikke søge hovedårsagen i økonomiske markedsmæssige forhold, men bl.a. i politiske og kulturelle forhold.

To hovedsynspunkter står over for hinanden. Det ene siger, at den øgede vækst i verdensøkonomien er med til at forstærke en række miljøproblemer. Det andet, at øget frihandel fører til vækst, der skaber forudsætninger for løsning af en række miljøproblemer og dermed skaber en fredelig verden.

Det følgende bygger på den antagelse, at når politikere på lokal, nationalt og internationalt plan har så svært ved at gribe ind i denne onde cirkel og vende den til en god cirkel, hvor der bliver skabt en bæredygtig udvikling, større retfærdighed og fred, hænger det bl.a. sammen med det politisk-økonomiske institutionelle system, der er opbygget i verdensøkonomien, og den nyliberale politik og ideologi, der præger dette system.

Hvis politikerne skal bringes ud af deres magtesløshed, er det ikke nok at ændre politik på enkeltområder; man må gøre op med den nyliberale ideologi ved at anlægge et nyt helhedsblik, samtidig med at nogle af spillereglerne i det institutionelle system ændres.

Hvis en positiv sammenhæng mellem miljø og udvikling skal blive stærkere, må der foretages et opgør med den økonomiske vækstideologi i en ny værdimæssig prioritering af forholdet mellem miljø og økonomi og skabelse af nye bæredygtige udviklingsstrategier ikke blot for de såkaldte u-lande, men også for de højtudviklede lande, fordi begge typer af samfund må betragtes som fejludviklede hver på deres måde.

I det følgende vil jeg give en ideologikritisk analyse af den nyliberale frihandelsidé og diskutere nogle videnskabelige og politiske reaktioner og svar på denne ideologi. Først vil jeg præsentere en mere radikal økologisk ny-protektionistisk teori og strategi om bæredygtig udvikling, skabt af den amerikanske økologiske økonom Herman E. Daly (1991, 1997). Dernæst vil jeg diskutere

Brundtland-rapportens forestillinger om integration af miljø og udvikling, specielt forestillingen om en "bæredygtig vækst", der kan ses som et internationalt "socialdemokratisk" forsøg på at forene handelsliberalisering og miljøhensyn. Brundtland-rapportens miljøtanker har i de senere år langsomt vundet indpas i de internationale organisationer (WTO-systemet), mens globaliseringskritiske ideer i lighed med Herman Dalys i samme tidstrum har vundet indpas i det internationale græsrodsnetværk.

1. Den problematiske frihandel

I den almindelige offentlige debat skelner man ofte ikke mellem frihandel som videnskabeligt begreb, som del i en liberal politisk ideologi og som institutionel praksis. Det er ikke klart, om man taler om frihandel som ideologisk doktrin eller som en beskrivelse af den faktisk tilstand. I det følgende vil jeg diskutere de tre dimensioner i frihandelsbegrebet:

1. Hvad er problemet med frihandel som videnskabeligt begreb? I den offentlige debat fremtræder det ofte som om, der skulle være et specielt videnskabeligt belæg for, at frihandel altid er et gode. Det er ikke tilfældet. Tværtimod må man i dag sige, at der økonomisk videnskabeligt ikke kan leveres belæg for at frihandel er specielt fordelagtig.

2. Hvad er problemet med frihandel som politisk ideologi? Problemet med alle ideologier er, at de "forskøner" og "fordrejer" virkelighedsopfattelsen. Det gør de blandt andet ved at forsøge at forene modsætninger og give udtryk for at repræsentere almene interesser, og dække over "særinteresser". I frihandelsideologien bliver det sjældent diskuteret, hvad der mere præcist forstås ved "frihed", og man undlader at spørge om, hvilke interesser frihandelen faktisk tjener.

3. Hvad er problemet med frihandel som institutionelt system? Et politisk institutionelt regime kan kun etableres, hvis der også skabes en hegemonisk ideologi, som understøtter dette regime. Problemet med det internationale frihandelssystem (WTO) er, at det bylder en frihandelsideologi, samtidig med at de spilleregler og aftaler, dette system bygger på, især fungerer til fordel for de i forvejen økonomisk stærke nationer, økonomisk stærke private selskaber samt de dominerende sociale grupper. I den politiske debat tales meget om frihandel, men historien viser, at handelspolitik snarere må betragtes som del af den almindelige magtpolitik.

Frihandel i den økonomiske videnskab

Frihandelsbegrebets historie og oprindelse er forbundet med den klassiske liberale økonomiske videnskabs fremvækst i det 18. århundrede. Begrebet var vendt mod merkantilismen, hvor Adam Smith var en af de første til at argumentere for gevinsterne ved arbejdsdeling og international handel. Siden videreudviklede David Ricardo teorien ved at vise, at det kunne betale sig for to

lande at handle sammen, hvis bare det ene land var relativt bedre til at producere en vare end det andet. Frihandel har derfor siden været et element i den økonomiske videnskab.

Som videnskabeligt begreb byggede frihandelsbetragtningen på en række teoretiske forudsætninger. Det var bl.a. en tilstand med fuldtrædning konkurrence, dvs. eksistensen af mange små virksomheder, der konkurrerer frit. Det var endvidere en forudsætning, at kapitalen ikke ville krydse landegrænser, og at varepriserne afspejlede omkostningerne ved produktionen.

Hvis disse teoretiske forudsætninger var til stede, kunne man sige, at den klassiske frihandels teori gav et videnskabeligt belæg for frihandelens fordele. Men disse forudsætninger har aldrig været til stede, og specielt ikke i dag, hvor kapitalen bevæger sig mere og mere frit mellem landene, og der sker en sigende monopolisering inden for de fleste brancher.

Derfor har man i den økonomiske videnskab udviklet en nyere handelsteori med helt andre forudsætninger (Kjeldsen-Kragh 1998). Her antages, at man har differentierede produkter, at der kan være stordriftsfordele og virksomhedspecialisering samt ufuldkommen konkurrence. I nyere økonomisk handelsteori opererer man med en række markedsforvridninger, hvorfor frihandel ikke nødvendigvis anses for den bedste løsning. Den nye teori giver altså ikke på samme måde som den klassiske belæg for frihandel, men man kan nærmere sige, at den giver videnskabeligt belæg for at gribe ind. Men omvendt kan man heller ikke videnskabeligt begrunde, i hvilket omfang man skal gribe ind.

I den økonomiske videnskab i dag hylder mange en mere normativ strategisk handelsteori, hvor det gælder om for et land at skabe sig strategiske handelspositioner igennem forsknings- og erhvervs politikken og ikke om at skabe forudsætningerne for fri konkurrence i en klassisk forstand. Dele af moderne udemringshandelsteori kan dermed siges at være med til at skabe grundlaget for udvikling af styrkepositioner for enkelte lande og regioner i en mere magtpolitisk forstand.

Frihandel som dominerende ideologi

Der er som påpeget stor forskel på, hvorledes man opfatter og bruger begreber i forskellige sammenhænge, om frihandel ses som et nøje defineret teoretisk begreb i en videnskabelig teoribygning eller som et mere diffust ideologisk begreb. I den videnskabelige teoribygning eksisterer frihandel og dens positive effekter kun under nogle nøje definerede teoretiske forudsætninger, i ideologien foregiver man ofte, at den eksisterer i virkeligheden, eller at bestemte politiske aktører har den som mål, og at den antages at være et universelt gode.

I dag er frihandelsbegrebet først og fremmest et politisk ideologisk begreb i den liberale ideologi. Det er et af de mest grundfæstede politiske dogmer eller myter, som kun meget få økonomiske og politiske forskere og politikere sætter spørgsmålstegn ved.

I den liberale ideologi er frihandel til gavn for alle, og jo større og mere fri handlen er, desto større vækst vil man få, og desto større vil fordelene for alle parter blive. Frihandel er derfor noget indlysende godt, og dens modsætning protektionisme ses som noget dårligt.

Frihandel bliver i den liberale ideologi set som løsning på en række udviklingsproblemer. Den skaber øget vækst og den løser udviklingsproblemerne og fattighedsproblemer.

Karakteristisk for en ideologi er, at dens centrale begreber har en klar værdimæssig betydning: god/dårlig. Frihed anses som noget iboende godt, og modsætningen til frihed anses normalt at være beskyttelse eller protektionisme, som anses for dårligt. Men at de centrale begreber samtidig er meget uklare eller ligefrem har tom betydning, dvs. at alle, der aflæser dem, kan lægge præcis det ind i dem, som de har lyst eller behov for. I begrebet fri ligger en uklarhed, idet det sjældent gøres klart i forhold til, hvilke instanser friheden skal ses. Nogle bruger således frihedsbegrebet i modsætning til en af staten eller staterne reguleret handel, mens andre bruger fri i forhold til en af de store transnationale selskaber reguleret handel.

Denne forskel viser sig tydeligt i den politiske-ideologiske debat, hvor frihandel bruges af de fleste borgerlige politikere viser sig at være noget helt andet end den frihandel, der fx bliver forestået af nogle NGO'er, der mener, at frihandel er mere end ureguleret handel. De medtager sociale og økologiske elementer og taler om "en frihandel med fordeling" og drister sig endda til at tale om en "socialistisk frihandel" (Bach, 1999).

Derved bliver frihandelsbegrebet et mål, man bør stræbe imod og ikke en beskrivelse af den faktiske tilstand. I en sådan forståelse er det den af staten eller staterne i fællesskab (WTO) regulerede handel, hvor man forsøger at konstruere en tilstand af frihandel, der svarer til de ønskede politisk-økonomiske forhold/tilstande.

Frihandelsideen har i de senere år oprådt som et element i en større fortælling om den gode globalisering. Andre elementer i denne fortælling er: 1. At globaliseringen er uundgåelig. 2. At de store globale transnationale organisationer er til gavn for alle mennesker. Og bag ved disse antagelser ligger ofte nogle mere fundamentale værdioptagelser: 1) At et ureguleret marked vil fordele ressourcerne bedst, samt 2) At økonomisk vækst er godt i sig selv.

Frihandelsideen er imidlertid ikke bare et element i en større ideologi, den er også del af en dominerende ideologi. Hvorledes fungerer den dominerende ideologi, og hvorledes forandres den?

Al politik i demokratiske samfund er nødt til at iklæde sig ideologiske klæder dvs. at legitimere sin politik med påstande om, at det er til alles bedste, til "det fælles bedste". Derfor er det samtidig karakteristisk for en dominerende ideologi, at den postulerer eller giver udseende af, at den er til gavn for alle, fremmer "det fælles bedste", mens den i virkeligheden fremmer særinteresser, de stærkes interesser over for de svage. I en ideologi forener man noget modsætningsfyldt og giver udtryk for en harmoni uden modsætninger.

Som al anden dominerende ideologi har frihandel en for de dominerende grupper nyttig funktion, idet den er med til at tilsløre virkeligheden. Man spørger ikke om frihed for hvem og beskyttelse af hvad, med hvilket mål. Man tager uden videre for givet, at det er frihed for alle. Ulighed, tvang og magtforhold forsøges beskrevet som værende udtryk for frihed, lighed og gensidighed eller legitimeres med, at man på trods af ulighed og tvang stræber efter at skabe mere frie og lige forhold.

Handelspolitik som del af den almindelige magtpolitik

Historisk har handelspolitik altid været bestemt af bredere magtpolitiske interesser, hvor frihandel kan ses som en dominerende ideologi i bestemte perioder og for bestemte aktører. Det er således karakteristisk, at frihandelsdoktrinen specielt er blevet hyldet af de økonomisk stærke nationer i verdensøkonomien. Det gælder England i forrige århundrede og USA efter 2. verdenskrig, hvor frihandel for disse nationer har været forbundet med stærk økonomisk udvikling og relativt stor økonomisk dominans.

Historisk kan man nemlig ikke finde en entydig positiv sammenhæng mellem en friere handel og ulighed og fattigdom forstået på den måde, at frihandel fremmer økonomisk udvikling og mindsker ulighed og fattigdom. Historien viser, at hverken Tyskland, Japan, de østasiatiske tigerstater eller de latinamerikanske lande udviklede sig industrielt igennem frihandel, men snarere igennem forskellige former for afskærmning og statslig protektionisme.

Det betyder, at handelspolitik altid må forstås i forhold til et lands overordnede politiske målsætninger, hvor mere snævre økonomiske målsætninger blandes med forskellige politiske mål og derved ses i et internationalt magt- og alliancespil.

I hele perioden efter 2. verdenskrig er der på en række områder sket en vis liberalisering af verdenshandlen, og langt de fleste lande har begrundet deres handelspolitiske adfærd ud fra en frihandelsdoktrin. Det nye i forhold til de tidligere perioder, hvor frihandelsdoktrinen har været en fremtrædende ideologi, har været, at der i efterkrigstiden er blevet etableret et stadig stærkere internationalt institutionelt handelsmæssigt og finansielt samarbejde, der bygger på en ideologi både om kapitalliberalisering og frihandel.

I sammenhæng med en generel deregulering, afvikling af kapitalkontrol og senere afvikling af de såkaldte socialistiske planøkonomier, blev der skabt store frihandelszoner og handelsblokke (NAFTA og ASEAN) og det indre marked i Europa (EU). I denne institutionelle forandringsproces har Verdenshandelsorganisationen (WTO), der i 1995 blev dannet med grundlag i det tidligere GATT, stået som symbol på handelsliberaliseringen og er derved blevet en ny politisk kampplads, hvor man kan aflæse etableringen af og forandringen i den dominerende nyliberale ideologi.

Selvom man har haft frihandel som målsætning i mange lande og i WTO, kan man langt fra tale om, at der eksisterer frihandel på de fleste varemærker. Det vil være mere korrekt at tale om, at bestemte former for reguleringer er blevet erstattet af andre. Således eksisterer der i dag på to for udviklingslandene centrale områder som landbrugs- og tekstilområdet en omfattende regulering, der især beskytter industrilændenes interesser. Selvom WTO i de seneste år overordnet har fået som opgave at fremme en bæredygtig udvikling, er det veldokumenteret, at fordelene ved organisationens handelsaftaler især har begunstiget de rige lande, og at der er langt igen før WTO lever op til sit formål.

Et af de spørgsmål, der har givet anledning til de største politiske modsætninger inden for WTO, er forholdet mellem handel og miljø. På den ene side har man været interesseret i at forhindre miljøregler, som begrænsede den frie handel (skjulte støtteordninger), på den anden side har der været en stigende interesse i at beskytte miljøet, at forhindre den frie handel i at forstærke miljønedbrydningen.

I miljø- og udviklingspolitikken ser man, at de betydningsfulde aktører (USA, Japan, Canada og Australien) ofte forfølger en snæver liberal politik og modarbejder opstilling af den ny dagsorden, der forsøger at forholde sig til den negative sammenhæng mellem miljø, fattigdom og nye typer af konflikter.

Her overfor står en række lande (bl.a. EU og nogle udviklingslande (Indien)), som har været aktive i at bringe miljø og udviklingsproblemer frem i de økonomiske organisationer. Her er med Brundtland-rapporten og dens senere efterfølgere skabt nogle brede forestillinger om, hvorledes det internationale samfund skal tackle de tre problemkomplekser i sammenhæng. Disse forestillinger bygger i høj grad på en indoptagelse af miljø og udviklingsproblemerne i de traditionelle økonomiske opfattelser om international økonomi.

Endelig er opstået nye internationale sociale bevægelser, der har udviklet mere klare værdimæssige og strategiske forestillinger om, hvorledes en positiv cirkel mellem skabelse af et bæredygtigt miljø, udvikling og fred etableres. De støtter sig på alternative videnskabelige paradigmer, men disse kræfter er foreløbig meget svage.

2. Bæredygtig udvikling og afbalanceret handel

En af de forskere, der har været med til at udvikle alternative videnskabelige opfattelser af miljø og udvikling i forhold til den dominerende nyliberale videnskab og ideologi er den amerikanske økologiske økonom Herman E. Daly. Han har sat spørgsmålstegn ved frihandelsdoktrinen i sammenhæng med skitsering af en ny økologisk-økonomisk forståelsesramme.

Det væsentligste teoretiske argument for frihandelsdoktrinen er, at den er til fælles gavn for alle parter. Det bygger på David Ricardos gamle teori om de komparative fordele. Daly undersøger de teoretiske forudsætninger for den gamle teori om de komparative konkurrencefordele og finder at "den rene logik er teoretisk uangribelig" (Daly, 1991:235), men i "virkelighedens verden opfyldes betingelserne for frihandel ikke".

Ricardos klassiske eksempel går på handlen mellem England og Portugal, hvor det antages, at Portugal er den mest avancerede økonomi, idet man her både kan producere vin og klæde med mindre arbejdskraft end i England. Han viser, at på trods af det vil begge lande have en fordel af, at Portugal specialiserer sig i vinproduktion og England i klædeproduktion og dermed handler indbyrdes. Den komparative konkurrencefordel begrundes, at Portugal importerer klæde fra England og England importerer vin fra Portugal. Ricardo viser, at det er forskellen mellem de interne omkostningsniveauer mellem de to varer, der definerer den komparative konkurrencefordel og definerer, i hvilket omfang man har fordel af specialiseringen og den indbyrdes handel.

Hele forudsætningen for denne teori var imidlertid, at kapitalen var bundet til det enkelte land og ikke bevægede sig mellem landene, således at den engelske kapital fx ikke frit kunne flyde til Portugal. Hvis det var tilfældet ville den i Ricardos tilfælde føre den portugisiske kapital, således at det ville være fordelagtigt både at fremsille vin og klæde her.

I den klassiske frihandels teori forudsattes en immobilitet både for kapitalen og arbejdskraften. Derfor understregede Ricardo også, at princippet om komparative fordele ikke fungerede inden for det enkelte land. I dag er både kapital og arbejdskraft meget mere mobile og op hæver derfor forudsætningerne for ræsonnementerne i den klassiske teori. Keynes var klar over problemet, hvorfor han forudsatte, at kapitalen var nationalt forankret. På det idemæssige og kulturelle plan hylkede han internationaliseringen og globaliseringen.

Hvis der er fuldkommen fri bevægelighed for både kapital og arbejdskraft, vil der ske en udligning af både lønninger og kapitalafkast. Arbejdskraften vil bevæge sig derhen, hvor de høje lønninger er og konkurrere dem ned, og omvendt vil kapitalen gå derhen hvor den billige arbejdskraft er og derved presse lønningerne op. Det er det teoretiske idealbillede, som frihandels-tilhængere også fremfører i dag.

Daly mener, hverken at en sådan tilstand findes eller er ønskelig at etablere. For det første er kapitalen i den virkelige verden langt mere mobil end arbejdskraften. Lønarbejdere forhindres i vid udstrækning i at bevæge sig til industrilandene. Det betyder, at der først og fremmest er en tendens mod "lønndeling" blandt verdens lønarbejdere. Kapitalisterne i industrilandene drager først fordel af den billige arbejdskraft i udviklingslandene, og derefter i deres hjemlande. Frihandelen kommer derved til at nedbryde de nationale fællesskaber og der vil være en tendens til en ensidig niveausænkende konkurrence mellem arbejderne, i et "kapløb mod bunden".

Daly nøjes imidlertid ikke med at kritisere teorien, men fremlægger også en ny teoretisk og praktisk forståelse af, hvorledes der bør handles i den moderne verden. I frihandelsdoktrinen ligger, at man "bør tilpasse de nationale markeder og priser til verdensmarkedet og dets priser" (Daly, 1997:238). Det anser Daly for en grundlæggende fejltagelse. Det overordnede mål bør i stedet være bæredygtig udvikling forsat på den måde, at man i verdenssamfundet bør tilstræbe at holde økonomien inden for økologiens grænser.

Daly skelner mellem tre fundamentale økonomisk-politiske problemer: *allokering, fordeling og størrelsesorden*. Allokering refererer til ressourceens fordeling i forhold til alternative udnyttelser. Fordeling vedrører de producerede varers fordeling på forskellige mennesker, og størrelsesorden drejer sig om de totale ressourceforbrug, hvorigennem økosystemet opretholder det økonomiske system.

Hvad er målsætningen i forhold til de tre problemer, og hvorledes hænger de sammen? Allokering vurderes som værende effektive eller ineffektive, fordelinger bedømmes som værende retfærdige eller ikke-retfærdige, mens størrelsesordenen måles som værende bæredygtige eller ikke-bæredygtige.

I den dominerende økonomiske opfattelse skelner man ikke mellem disse tre helt forskellige problemer, men forsøger at løse alle problemer ud fra en allokeringssædssig betragning dvs. en overordnet økonomisk cost-benefit betragning, hvor man udelukkende afvejer fordele/ulemper i pengemæssige termer. Daly går med sit bæredygtigheds-paradigme en helt anden vej. Han betragter problemerne med størrelsesorden og fordeling som politisk-økonomiske problemer, hvorimod spørgsmålet om allokering er et mere rent økonomisk problem. Dermed er nemlig også givet en handlingsmæssig prioriteringsorden. Man må først politisk fæstsætte og vedtage en størrelsesorden, derefter en fordeling for så siden på grundlag af disse beslutninger at nå frem til en effektiv allokering, at opnå de rette priser inden for de rammer løsningen af de to andre problemer sætter.

Hvor frihandelsdoktrinen lægger op til, at man skal tilpasse de nationale markeder og priser til verdensmarkedet og dets priser, dvs. at prioritere allokeringssopgaven, går Daly med sit bæredygtighedsparadigme en anden vej. Han mener, man i verdensøkonomien først og fremmest

bør forsøge at indrette sig inden for nogle politisk fastlagte bæredygtige grænser. Forestillingen om, at man igennem nedrydning af de nationale fællesskaber kan skabe et stort marked og på grundlag heraf skabe et verdenssamfund byggede på et fællesskab, anser han for naiv. Et sådant fællesskab er en abstrakt vision uden indhold. Han mener, at det er forkert at ofre de eksisterende institutioner og fællesskaber til fordel for nogle ikke-eksisterende.

Han mener, man i stedet skal opbygge en større international solidaritet igennem at styrke og udvide de nationale fællesskaber. Derfor foreslår Daly, at man genetablerer den komparative konkurrencefordel ved at albalancere handlen og reducere mulighederne for international kapitalmobilitet. I stedet for frihandel bør man stræbe efter en albalanceret handel mellem nationerne og en kapitalimmobilitet, hvilket ses som to sider af samme sag. Hvis handlen er albalanceret, er der hverken behov eller mulighed for internationale kapitalbevægelser. For Daly går internationalt samarbejde ikke først og fremmest igennem frigørelse af markedet, men igennem en føderation af samfund. Over for strategien om globalisering igennem frihandel stiller Daly en prioritering af miljø og styrkelse af lokalsamfund og nationale fællesskaber med en målsætning om bæredygtig udvikling.

Når strategien med skabelse af en globalisering igennem frihandel er så farlig, skyldes det, at frihandel ikke fjerner grænserne for den globale bærevne, men medfører, at alle lande rammer løftet mere eller mindre samtidig. Frihandel omdanner en række problemer, hvoraf nogle er håndterlige hver for sig i de enkelte nationer, til et stort, meget mere u håndterligt problem.

I stedet for at stræbe efter global vækst igennem frihandel foreslår Daly, at man forsøger at standse væksten i økonomiens totale omfang (størrelsesordenen) og forsøger at angribe uligheden og fattigdommen gennem omfordeling.

Daly bruger et slående billede på forholdet mellem den nationale og den internationale økonomi. Den nationale produktion til det nationale marked bør være "hunden, den internationale handel dens hale. Men de globalistiske frihandels fortalere ønsker at binde hundens hale så stramt sammen, at den internationale knude kommer til at logre med de nationale hunde. Globalisterne forestiller sig en harmonisk, velkoreograferet hundeballet. Men mon der ikke er større sandsynlighed for, at det vil ende med et multilateralt hundeslagsmål" (Daly, 1997:235).

Dalys syn på miljøproblemerne og globaliseringen har inspireret en række internationale miljøgrupper og institutioner til at opstille alternative udviklingsstrategier, der bygger på en forestilling om en delvis tilbagevending af verdensmarkedet.

Den dominerende reaktion på de negative effekter af neoliberalismen, polariseringen og miljønedrydningen har imidlertid ikke været at søge radikale teoretiske alternativer, som Daly og dele af den internationale miljøbevægelse har gjort. Det har været at forsøge at opstille et nyt

mere politisk styret socialt og miljømæssigt politisk regime igennem de bestående politiske organisationer, EU, WTO, Verdensbanken og FN.

3. Bæredygtig vækst og frihandel som løsning

Samtidig med nyliberalismens sejrsmarch i slutningen af 1980'erne og begyndelsen af 1990'erne blev der i det internationale samfund skabt helt nye miljødiskurser, som allerede fra midten af 90'erne og kraftigere i dag er i gang med at modificere og erstatte den rene nyliberale ideologi og politik.

Med Brundtland-rapporten i 1987 opstod to retninger, en radikal om bæredygtig udvikling (som Herman Daly teoretisk har videreudviklet), og en ny blandingsdiskurs om bæredygtig vækst eller grøn vækst, som er en forestilling om, at man ved at gøre den økonomiske vækst grønnere, kan opnå en bæredygtig udvikling.

I Brundtland-rapporten bruges begrebet bæredygtig udvikling i tre grundbetydninger, som hænger sammen:

- Som økologisk bæredygtighed i en bred forstand (bæreevne).
- Som økologisk bæredygtighed i snæver forstand (bæredygtig udnyttelse af ressourcerne) og
- Som samfundsmæssig bæredygtighed (sikring af samfundets fortsatte beståen og samme velfærd for de kommende generationer).

Men det var den samfundsmæssige bæredygtighed, der kom i centrum i rapportens hoveddefinition af bæredygtig udvikling: "En udvikling, som opfylder de nuværende behov uden at bringe fremtidige generationers muligheder for at opfylde deres behov i fare." (Brundtland-kommissionen, 1991:51).

Et centralt og uafklaret problem i rapporten var synet på forholdet mellem den økonomiske og økologiske bæredygtighed. Er en bæredygtig udvikling på globalt plan forenelig med en fortsat økonomisk vækst i verdenssamfundet?

På den ene side blev der i Brundtland-rapporten signaleret, at en bæredygtig udvikling kunne fornes med en fortsat økonomisk vækst. Derfor tales der i rapporten mange steder om behovet for "en ny periode (æra) med økonomisk vækst" (Brundtland-kommissionen, 1991:10, 14,21,35). Og man anbefaler mere konkret en vækst på 3-4% i i-landene ud fra den argumentation, at hvis u-landene skal have en økonomisk vækst, må en vækst i i-landene være med til at trække dem op. Der spores en vis betænkelighed, men argumentationen for det miljømæssigt forsvarelige var:

"En sådan vækstrate af denne størrelsesorden kan godt være miljømæssigt forsvaret, hvis industrilandene kan forsætte den nuværende udvikling i deres vækstmønstre i retning af mindre råstof- og energikrævende aktiviteter og en forbedret effektivitet med hensyn til brugen af materialer og energi." (Brundtland-kommissionen, 1991:59).

På den anden side blev der i Brundtland-rapporten også peget på nye grænser for den økonomiske vækst og talt om bæredygtig udvikling som et nyt overordnet mål i stedet for økonomisk vækst. Det hedder fx: "En levestandard, som ligger ud over det grundlæggende minimum, kan kun opretholdes, hvis forbrugsniveauet overalt tages højde for bæredygtigheden på lang sigt." (Brundtland-kommisionen, 1991:53). Og i rapporten siger man direkte, at mange i-lande i dag lever "over verdens økologiske evne, samt at en bæredygtig udvikling kræver, at man støtter værdier, som fremmer en forbrugsstandard, som ligger inden for grænserne af, hvad der er økologisk muligt, og som alle med rimelighed kan gøre sig forhåbning om." (Brundtland-kommisionen, 1991:53). Indledningsvis siges det endda meget klart, at "industrielandene allerede har brugt en stor del af jordklodens økologiske kapital. Denne ulighed er Jordens vigtigste "miljøproblem". Det er også dens vigtigste "udviklingsproblem"." (Brundtland-kommisionen, 1991:33). Heri ligger en antydning af i-landenes overforbrug og overrigdom, forestillingen om økologiske grænser for verdensøkonomien samt en forestilling om en global lighed mellem mennesker. Indirekte formuleres allerede her den senere forestilling om det økologiske råderum.

Siden Brundtland-rapportens fremkomst har der fra mange staters og internationale organisationers side været udfoldet ihærdige bestræbelser på at inkludere forestillingen om bæredygtig udvikling i den dominerende vækstdiskurs, at konstruere en grøn vækstdiskurs, der siger, at man kan ændre den økonomiske vækstis karakter ved i stigende grad at gøre den bæredygtig eller grøn.

Grøn vækst diskursen bygger på tre grundpostulater:

- Vækstens kvalitet og sammensætning er vigtigere end vækstens størrelse. Hvis man i fremtiden drejer væksten, kan man få vækst og miljø til at gå op i en højere enhed.
- Miljø er et luksus-gode. Jo rigere folk bliver, desto mere vil de prioritere miljøet.
- Lav-vækst eller nul-vækst er mere skadelig for miljøet end høj-vækst. Teknologisk fornyelse og bedre uddannelse kræver økonomisk vækst.

Disse tre grund-aksioner er imidlertid alle problematiske. Det er rigtigt, at nogle miljøproblemer ikke er koblet med den økonomiske vækst. Men to af de væsentligste miljøproblemer i de højtudviklede lande er tæt koblet til den økonomiske vækst. Det gælder udviklingen i transporten (specielt bilismen) og drivhusproblemet.

I Rio-deklarationen om Miljø og udvikling fik man også denne dobbelte holdning til væksten frem i forhold til frihandelsspørgsmålet. På den ene side slog man fast, at handlen måtte gøres bæredygtig ved at varenes priser skulle afspejle de miljømæssige og sociale omkostninger ved deres fremstilling. Samtidig lagde man vægt på et åbent internationalt økonomisk system og advarede imod at bruge miljøpolitikken som et urimeligt middel til at hindre international handel.

Den danske regerings politik i forhold til WTO er en god afspejling af dilemmaerne inden for denne reformorienterede frihandelspolitik. Man ønsker grundlæggende at fasholde og udvide frihandlen og væksten i verdensøkonomien, men indrømmer samtidig, at den bestående struktur

er præget af en ulighed mellem i- og u-lande, manglende hensyntagen til miljø og arbejdsretterigheder samt manglende åbenhed og parlamentarisk kontrol i forhold til handelssystemet i WTO. Derfor udtrykker man støtte til en række af u-landenes krav og er indstillet på en reformering af systemet inderfra.

4. Græsroddernes protester og visioner

Modstanden mod liberaliseringen af verdensøkonomien fra nye internationale græsrodsbevægelser blev første gang synlig i verdensoffentligheden 1998, da forhandlingerne om *Den Multilaterale Aftale om Investeringer*, MAI, brød sammen inden for OECD. Allerede fra 1990 var internationale miljøorganisationer begyndt at interessere sig for forholdet mellem miljø, handel og udvikling og havde forsøgt at påvirke GATT. Men det skete uden for offentlighedens lys og blev slet ikke bemærket.

De store industrimagter havde i længere tid forhandlet en aftale, der skulle sikre investorenes rettigheder i alle lande, hvilket de transnationale selskaber havde store interesser i. Udkaster til aftale lagde op til at give de store selskaber mulighed for at lægge sag an mod de tilsluttede lande, hvis aftalen blev overtrådt. Udkaster favoriserede i høj grad investorenes rettigheder, hvormod pligterne var mere sparsomme. MAI-aftalerne ville have underlagt de nationale og lokale prioriteringer under udenlandske investorens ønsker og forbudt flertallet af de værkstøjer, som u-landene har brugt for at sikre, at de lokale samfund kunne beskytte lokale producenter, specielt i en industriel opbygningsfase.

MAI-aftalerne møde særligt stor modstand i Canada, Frankrig og USA, og det lykkedes at koordinere ca. 600 NGO-organisationers modstand imod aftalen. Det drejede sig om både menneskerettighedsorganisationer, miljøbevægelser, faglige organisationer og andre sociale bevægelser. Man frembævede fra disse organisationer, at man med aftalen ville undergrave de små skridt frem mod en bæredygtig udvikling, som var opnået siden Rio-topmødet i 1992.

Afgørende for succesen for det internationale græsrodsnetværk var, at den franske regering efter pres fra De Grønne og det franske kommunistparti brød med EU-sammenholdet og trak sig ud af forhandlingerne, hvilket bevirkede, at en endelig aftale ikke kunne konfirmeres.

Samtidig med MAI-aftalens sammenbrud blev en ny type international aktivistisk bevægelse imod den nyliberale globalisering, Attac, dannet. Den opstod i Frankrig i juni 1998 og har siden spredt sig til en lang række lande (Sverige 2000, Danmark 2001, Norge 2001). Den væsentligste baggrund for bevægelsen var krisen i Sydøstasien i 1997. Den fik avisen Le Monde til i en leder at kræve "attac" (angreb, afvæbning) i forhold til markedet og indsættelsen af den demokratiske borger (Clineall, 2000).

Attac har begrænset sin målsætning til fire relativt konkrete mål:

- Tobin-skat.
- Gældseftergivelse for u-lande.
- Lukning af "skatte-paradisser".
- Samfundsøkonomisk/etisk grundlag for pensionskasse-investeringer. De er hidt forskelligt formuleret i Frankrig og i Danmark.

Bag det franske grundlag ligger et opgør med et nyliberal, mere markeds-fundamentalistisk syn på globaliseringen, et opgør med en globalisering, der er domineret af transnationale selskaber. Man taler om en styrkelse af borgeren, demokratiet over for markedet.

Selvom man forsøger at skabe en bred bevægelse med enighed om det konkrete og forsøger at undgå uenighed om filosofi og principper bag det konkrete, hvilket betyder at man ikke forholder sig til de internationale institutioner (som EU og WTO) som sådan, har man dog vendt sig imod en styrkelse af WTO og opfordret til en tilbagevending af WTO's magt på en række områder (TRIPs, patenter på intellektuelle produkter, patenter på liv, liberalisering af investeringer).

Den internationale græsrodsbevægelse vendt mod den dominerende nyliberale globalisering gjorde sig igen gældende i november 1999 i forbindelse med det tredje WTO-ministerrådsmøde i Seattle. Denne gang lykkedes det at arrangere en kæmpedemonstration med 50.000 deltagere, og næsten 1.500 NGO'er fra 89 forskellige lande skrev under på et opråb, der krævede åbne forhandlinger og en ny forhandlingsrunde. Forhandlingerne brød sammen. Selvom de omfattende græsrodsprotester ikke var den direkte anledning til sammenbruddet var de med til at polarisere forhandlingerne og med til at blotlægge den manglende åbenhed og ulighed mellem forhandlingsaktørerne både overfor de enkelte medlemslande og i forhold til verdensoffentligheden, specielt følte mange u-lande, at de stod svagt. Sammenbruddet viste, at WTO har svært ved at behandle både miljø- og handels spørgsmål samt viste, at der efterhånden har udkrystalliseret sig ret forskellige opfattelser af, hvorledes man skal opfatte frihandel og miljø.

Seattle-sammenbruddet skabte nye politiske alliancer både i NGO-verdenen og blandt de statslige aktører, idet demonstrationerne både lagde pres specielt på USA om at inddrage ikke handelsmæssige hensyn i forhandlingerne og gav støtte til delegerationer fra udviklingslandene, hvilket gjorde dem bedre i stand til at fastholde deres positioner og ikke give efter for pres fra de ledende industrilande.

Demonstrationerne i Seattle og sammenbruddet af forhandlingerne blev af NGO'erne taget som en stor symbolsk sejr og et vendepunkt i kampen mod nyliberalismen og gav inspiration til en bølge af demonstrationer mod World Economic Forum i Davos (januar 2000), UNCTAD X i Bankok (februar 2000) og de senere møder i IMF og Verdensbanken i Praha (september 2000) og senest på EU topmødet i Göteborg (juni 2001).

I det nye internationale græsrodsnetværk findes der ikke en samlet politisk strategi i forhold til WTO – om WTO skal ændres, eller om man forestiller sig helt nye internationale organisationer med andre målsætninger. I Attac har man ikke fremlagt egentlige alternativer til WTO, men her kæmper man for en radikal begrænsning af WTO's magt. Her taler man om at "rulle WTO's magt tilbage" og om at skabe "et nyt socialt, retfærdigt og bæredygtigt handelssystem", uden at dette nærmere bliver konkretiseret. I forhold til den nuværende funktionsmåde vender man sig specielt imod en kommercialisering af vand, føde, basale sociale ydelser og sundhed, samt vender sig imod mulighederne for patentering af liv. Det betyder, at man vender sig imod de aftaler, der allerede er lavet inden for GATT omkring serviceydelser (GATS) og intellektuel ejendomsret (TRIPs).

Bæredygtig vækst versus bæredygtig udvikling

Efter en fremgangsrig periode for den nyliberale ideologi og det internationale finansielle institutionssystem, der er opbygget omkring den, ser man i dag et WTO, der på den ene side har fået øget magt, men samtidig befinder sig i en krise.

Man kan forestille sig forskellige videre forløb. Et er, at WTO fortsætter ad den hidtige udsnukne vej præget af en snæver nyliberal dagsorden domineret af USA og dets nærmeste allierede. En anden er, at det, der her er kaldt den socialdemokratiske reguleringsdagsorden, får noget vind i sejlene, sikkert især båret frem af EU og i en form, således at sociale forbedringer, miljø og sikkerhedspolitik får en mere fremtrædende plads. Endelig kan man måske tænke sig en mere radikal ændring af WTO i form af en opløsning af det nuværende WTO og dannelsen af en helt ny type organisation med andre målsætninger i FN-regi. Det er den vision, som dele af den internationale græsrodsbevægelse har skitseret.

Afgørende, for om udviklingen går den ene eller anden vej, vil selvfølgelig være, hvordan de ledende aktører vil handle, hvorledes samarbejdsmodeller mellem i- og u-lande vil udvikle sig, men også hvorledes forholdet mellem det nye NGO-netværk vil udvikle sig i forhold til de internationale organisationer og transnationale selskaber.

Røster inden for NGO-miljøet har gjort sig til talsmænd for en udvikling, hvor WTO udvikler sig i retning af et globalt EU, med et stadigt tættere, politisk samarbejde. Det forudsætter dels, at der inden for WTO opstilles egentlige generelle konkurrenceregler og udvikles et konkurrenceblik og en overordnet koordinering af miljø- og handels spørgsmål. Der er ingen tvivl om, at den danske regering på det proklamatoriske plan tilslutter sig den linie. Det har senest udenrigsminister Mogens Lykketoft givet udtryk for, idet han tilkendegiver, at Danmark ønsker en både fri, fair og bæredygtig handel og handelsforvridende landbrugsstøtteordninger helt afskaffet, hvilket vil være til fordel for u-landene. Den direkte vej til WTO er imidlertid efter Nice-traktaten blevet lukket, idet EU nu har fået enekompetence til at repræsentere EU-landene. En helt anden vej er skitseret af en af lederne af anti-globaliseringsbevægelsen, Colin Hines. Han

har udarbejdet et manifest, der står som en anti-tese til globaliseringen. Det centrale er beskyttelsen og genopbygningen af den lokale økonomi og demokrati, hvorfor han kalder sin strategi: "Lokalisering" (Hines 2000). Inspireret bl.a. af Herman Daly's økologiske økonomiforståelse forestiller han sig opbygningen af en ny international handelsorganisation under FN, hvis reelle mål ikke er at skabe frihandel og vækst, men at beskytte det lokale, globalt. Ligesom man nu har et regelsystem, der forsøger at regulere handlen, skal man her opstille regler, der systematisk forsøger at styrke den demokratiske lokale kontrol med økonomien. I modsætning til visionen om en reformering af WTO, tror Hines ikke på globalisering med en omfattende handel og store omfordelinger mellem rige og fattige lande.

Som antydet i indledningen står to hovedsynspunkter omkring sammenhængen mellem miljø, udvikling og sikkerhed over for hinanden – en passiv, der ikke ser den økonomiske globalisering som en væsentlig faktor i skabelsen af en negativ sammenhæng, og en mere aktiv, der i stigende grad forsøger at regulere den økonomiske globalisering og skabe en positiv sammenhæng mellem miljø og udvikling.

Den nyliberale ideologi, der har været dominerende, er i stigende grad blevet antastet og påvirket af den nye fremvoksende miljødiskurs, bæredygtig vækst, som blev knæsat som det internationale samfunds nye diskurs for international politik med Rio-konferencen i 1992. Samtidig er der dukket et internationalt græsrodsnetværk op, der mere radikalt vender sig imod globaliseringen, og for nogle deles vedkommende forsøger at sætte en helt anden dagsorden, hvor den lokale økonomi og eksperimenter har en helt anden fremtrædende plads. Fremtiden vil vise, om den nyliberale ideologi langsomt og reformistisk vil blive afløst af en bæredygtig vækstideologi med delvis nye spilleregler, eller vi står over for mere radikale omvæltninger, hvor nye og mere radikale forestillinger om bæredygtig udvikling vil vinde udbredelse både i enkelte lande og i det internationale politiske system.

Danmark som foregangsland på nye områder?

Hvor kan Danmark specielt gøre en forskel med hensyn til at vende den onde cirkel mellem fejludvikling og miljønedbrydning?

Indledningsvis er det værd at understrege, at der med EU's Nice-traktat er sket det, at Danmark ikke direkte kan optræde som aktør i forhold til bl.a. WTO. Dansk politik på området repræsenteres af EU. Hvis man accepterer det, bør man altså forsøge at ændre EU's politik. Og det bør vi selvfølgelig gøre. Men det betyder givetvis, at det i fremtiden bliver sværere at mobilisere et særligt politisk engagement for at påvirke denne del af politikken.

Men vi kan stadigvæk gøre meget andet. Den stærkeste måde at påvirke andre på er igennem ens egen adfærd. Det gælder også imellem stater. Eksemplets magt betyder altid meget. Derfor må diskussionen om, hvad Danmark kan gøre for verden, altid have den indre dimension om, hvad vi gør for at ændre vores egen fejludvikling. Det er antageligt også det, der ideelt set har ligget bag regeringens store projekt fra foråret 1997: *Danmark som foregangsland*. Det var imidlertid påfaldende så lidt visionære regeringens tanker dengang var. Hovedbudskabet var: at det skulle ske ved en økonomisk vækstpolitik, der skabte fuld beskæftigelse ved at "skærpe rådigheden" i forhold til arbejdsmarkedet. Miljøpolitikken fik ikke mange ord med på vejen ved den lejlighed. Hovedinteressen var klart, hvorledes man kunne fortsætte og intensivere den økonomiske vækst.

Siden den tid har regeringen udformet en strategi for en bæredygtig udvikling (Juni 2001), hvor man på den ene side siger, at man skal forsætte væksten i økonomien og sikre et højt velstands niveau og høj beskæftigelse, men på den anden side samtidig må bryde båndet mellem økonomisk vækst og virkningen på miljøet og ressourcerne. Et væsentligt andet punkt i strategien er at sikre, at miljøhensyn indgår i alle sektorer.

I denne seneste udmøntning af strategien om en bæredygtig udvikling ligger en begyndende erkendelse af, at en grøn vækststrategi har sine grænser, hvis der ikke sker en effektiv afkobling mellem den pengemæssige vækst og det fysiske forbrug af ressourcer. Denne erkendelse må konkretiseres i fremtiden

Eksperimentel praksis

En måde, hvorpå man kan komme videre i en praktisk realisering af en bæredygtig udvikling, vil være i langt højere grad at lægge op til større lokalsamfundsk eksperimenter, hvor man forsøger at koble en række af de nye økologiske teknologier (energi, landbrug, landbrugsindustrier), således at man i praksis får sprængt den dominerende sektortænkning.

Udviklingen af de økologiske teknologier har vist, at en fri, decentral forskning koblet sammen med samfundsmæssige eksperimenter i småskala har været vigtige. Det er her de fremtidige "kugler" støbes for de større gennembrud, teknologisk og mentalitetsmæssig.

Ved nogle mere organiserede lokalsamfundsk eksperimenter ville man på den ene side kunne opstille nogle fysiske målsætninger for produktion og handel med omverdenen, samtidig med at man forsøgte at opbygge en social og politisk struktur på nogle mere integrerede økologiske produktionsformer.

Tænkning omkring megen økonomisk og social udvikling består ofte i kopiering og efterligning af udenlandske produkter og organisationsformer. Her kunne stat, amter og kommuner i højere grad prioritere at støtte vore egne økologiske græsrods eksperimenter, der allerede har vist sig levedygtige og nu kun mangler

offentlig velvilje i form af skabelse af nogle enkle regler, der kunne sikre deres videre udbredelse.

Forskning vedrørende TNS'erne – de usynlige aktører og magthavere

Et andet område, hvor Danmark igennem oplysning, forskning og udvikling af en ny politik kan bidrage, er omkring forskning i de transnationale selskabers (TNS'ernes) adfærd. Verdensøkonomien kommer i stigende grad til at bestå af transnationale selskaber, der bliver de "usynlige" aktører og magthavere bag de internationale organisationer og nationalstater.

Tidligere havde FN en større afdeling, der studerede transnationale selskaber (UN Center on Transnational Corporations (CTC)). Denne afdeling er desværre blevet nedlagt. Der var ellers en oplagt opgave for FN at sikre en forskning på dette område, ligesom det er tilfældet på miljø- og sundhedsområdet. I dag sker der desværre lidt af den omvendte proces, nemlig at de transnationale selskaber "imperialistisk" bemægtiger sig og bruger FN-systemet til deres egne formål. Se fx Corpwatchs kampagne *A corporate-free UN* (www.corpwatch.org).

Den danske stat (evt. i samarbejde med de øvrige nordiske lande) kunne i samarbejde med universiteter eller selvstændige forskningsinstitutioner sætte sig som mål at få en øget viden og demokratisk styring og kontrol med disse selskaber. I øjeblikket fungerer de internationale organisationer på regler, der forsøger at regulere nationalstaternes adfærd, hvor der i fremtiden i langt højere grad er behov for regler, der mere direkte binder og forpligter de transnationale selskaber. I fremtiden må der laves et internationalt monopol- eller konkurrenceitilsyn med regler og sanktioner i lighed med de meget utilstrækkelige regler, der i dag findes for EU. Det kræver meget mere viden. Danmark kunne som et land, der har en særlig interesse i at undgå monopolisering, starte forskning på disse områder.

Litteratur

- Bach, C. F.: *Det globale EU. Visioner for Verdensorganisationen WTO*. Nyt Europa & Mellemfolkeligt Samvirke, 1999.
- Bach, C. F. og Nordbo, J.: *Den globale markedsplads. Introduktion til Verdenshandelsorganisationen WTO*. 92-gruppen og Mellemfolkeligt Samvirke, 1999.
- Clinell, B.: *Atac – græsrotternas revolt mod marknaden*. Agora, 2000.
- Daly, H.E. og J.B. Cobb, Jr.: *Det fælles bedste. En økologisk økonomi for fællesskab og fremtid*. Hovedland, 1991
- Daly, H.E.: *Efter væksten. Den bæredygtige udviklings økonomi*. Hovedland, 1997.
- Kjeldsen-Kragh, S.: *International handelspolitik*. Handelshøjskolen Forlag, 1998.
- Hines, C.: *Localization. A Global Manifesto*. Earthscan, 2000.
- Brundtland-kommissionen: *Vores Fælles Fremtid. Brundtland-kommissionens rapport om miljø og udvikling*. 7. opl. FN-Forbundet og Mellemfolkeligt Samvirke, 1991